

JIŘÍ BURIÁNEK

PRÁCE V HODNOTOVÉM KONTEXTU ČESKÉ SPOLEČNOSTI

Ke zkoumání hodnotových orientací se vracíme po určité době [Buriánek, Šubrt 1995], tentokrát však v nesrovnatelně širším kontextu. K obnovení zájmu o téma přispělo empirické šetření „Aktér 2001“ realizované v rámci výzkumného záměru Jedinec a společnost v procesech transformace a globalizace. Zaměření na aktéra a jeho životní strategie vyžadovalo nejen zařazení tradičních hodnotových žebříčků, ale také mnoha dalších otázek, v nichž jsou axiologické komponenty silně zastoupeny. V tomto příspěvku půjde o první prezentaci nejnovějších dat. Nemůžeme aspirovat na komplexní postižení problému a jeho souvislostí, a proto vybíráme jako základní úběžník našich úvah soubor hodnot spojených s prací. Považujeme totiž za odůvodněnou hypotézu, že efekty transformace české společnosti po roce 1989 lze hledat především v této rovině. Zatímco tradiční hodnoty rodinného života či zdraví zřejmě velkým výkyvům podléhat nemohou, působení trhu práce a posílení prvků výkonu a soutěže mohou přispět nejen ke změně pozice práce na hodnotovém žebříčku, ale také ke změně v obsahu, v chápání této hodnoty veřejností.

Hodláme testovat především vliv věku, který reprezentuje případné generační posuny. Dále je třeba zachytit vliv samotné ekonomické aktivity a dalších aspektů ekonomické pozice. Kontrolu však zaslouží i souvislosti politické orientace, které se již rovněž mohly ustálit jako výsledek více než desetileté krystalizace politické scény.

DATA A METODY

Výzkum byl proveden v listopadu 2001 na vzorku 1518 respondentů ve věku od devatenácti do šedesáti let, který reprezentuje příslušnou věkovou kategorii v rámci ČR. Realizovala ho metodou kvótního výběru tazatelská síť Universitas, základní technikou sběru dat byl rozhovor. Hodnotové baterie byly prezentovány za pomoci karet, takže respondent sám prováděl řazení nebo posouzení hodnot. Ve výběru baterií otázek jsme dbali na srovnatelnost s předchozími výzkumy, a to nejenom vlastními. Využili jsme též metodických zkušeností týmu M.Tučka ze Sociologického ústavu AV. Přidávali jsme ovšem některé další položky podle ideového záměru celého šetření ve

snaze o doplnění a prohloubení našich znalostí. Nevycházeli jsme přitom apriorně z jiných teoretických modelů (např. z Inglehartova rozlišení hodnot materialistických a postmaterialistických anebo z Rokeachovy škály), rozhodující pro nás byl akcent na momenty rozhodování aktéra, na volbu mezi různými variantami jednání. Motivační význam hodnot chceme zvýraznit jejich posouzením podle toho, do jaké míry je reálné jejich dosažení.

Při tvorbě hodnotových žebříčků jsme nevycházeli z posouzení hodnot pomocí stupnic (rating), ale z jejich uspořádání do pořadí (ranking). To je sice pro respondenta obtížnější, ale brání to manifestním výpovědím typu „vše je důležité“ a připomíná to situaci reálného rozhodování v životě, kdy upřednostnění jedné hodnoty předpokládá oslabení pozice hodnoty jiné (viz též Hellevik 1994). Samozřejmě je třeba připustit, že tento pohled může spíše zvýraznit distance v umístění jednotlivých hodnot a zvýšit rozptyl jejich subjektivního hodnocení. Ukázalo se však, že hodnotové žebříčky už nejsou ovládány jednou či dvěma dominantními hodnotami a že přinejmenším zásluhou takto postavené metodiky máme šanci vidět plastičtější specifiku jednotlivých sociálních skupin.

SPOLEČENSKOPOLITICKÉ HODNOTOVÉ RÁMCE

Hodnotové baterie byly zařazeny na úvod rozhovoru. První hodnocení se týkalo některých základních principů, obecných společenskopolitických hodnot. Výsledkem jejich posouzení proto zřejmě ani nemohl být zřetelně hierarchizovaný žebříček. Ukazují spíše na diferenciaci individuálního názoru, a to v kontextu krystalizace politického spektra.

Respondenti vytvářeli pořadí ze šesti hodnot, výsledek je následující:

		<i>Průměr</i>	<i>1. pořadí [%]</i>
1.	Svoboda jednotlivce	3,08	25
2.	Zákonnost	3,35	16
3.	Sociální spravedlnost	3,44	20
4.	Demokratičnost	3,46	14
5.	Možnost seberealizace pro většinu lidí	3,77	13
6.	Společenská morálka	3,87	12

Přestože šlo o situaci nucené volby, každá z položek byla částí populace preferována. Výrazně se tu projevily korelace s věkem: s přibývajícím věkem respondenta rostl důraz na sociální spravedlnost ($gamma -0,21$), naopak klesala váha hodnoty individuální svobody ($gamma 0,19$) a možnosti seberealizace ($0,09$). U společenské morálky se projevil rozdíl jen mezi krajními věkovými kategoriemi (do 24 let, nad 55 let), samozřejmě s větším důrazem na morálku u nejstarších ($gamma -0,08$). Jedině v této položce se podobně výrazně odlišily ženy od mužů (3,69 versus 4,07, statisticky významné na hladině 0,001, $eta 0,11$), muži hodnotili svobodu indexem 2,97 (ženy 3,21).

U takto koncipovaných hodnot nepřekvapuje, že se jejich hodnocení liší podle sociálního statusu. Podle hrubé míry subjektivního zařazení do čtyř skupin lze konstatovat

vat pořadovou korelaci u hodnoty sociální spravedlnosti a individuální svobody. Lepší postavení zvyšuje důraz na svobodu a snižuje váhu sociální spravedlnosti, a naopak. Nejlépe postavení občané pak také mírně upřednostňovali hodnoty demokracie a sebe-realizace, naopak ti subjektivně nejchudší stavěli více do popředí morálku.

Je tedy zřejmé, že rostoucí sociální diferenciacie české společnosti nachází svůj odraz i v nejobecnějších hodnotových orientacích. Jejich struktura se mění i pod vlivem politické orientace. Její základní zaměření zůstává v celé společnosti dlouhodobě stabilní, je mírně vychýleno doprava (na devítibodové škále činila průměrná hodnota 5,57). Zatímco k vyhraněné levici (hodnoty 1 a 2) se u nás hlásí jen asi 5 % obyvatel, k vyhraněné pravici (8–9) 14 %. Středovou kategorii volilo 26 % dotázaných. Ve výzkumu jsme dále použili otázku na typ preferovaného politického programu, která ukázala následující rozložení preferencí:

		Z celku	Index L/P (1–9)
1.	Konzervativní	15	6,26
2.	Liberální	32	6,65
3.	Sociálnědemokratický	38	5,10
4.	Socialistický	12	3,76
5.	Komunistický	2	2,47
6.	Radikální, anarchistický	2	5,78

Pro účely další analýzy jsme spojili variantu 4 a 5 do jedné („socialistický“), naopak kategorii 6 vypustili (jako obtížně identifikovatelnou a poměrně malou skupinu). Nově vytvořená typologie koresponduje s preferencemi společenskopolitických hodnot (tab. 1). Rozdíly mezi průměry jsou statisticky vysoce signifikantní, koeficienty eta jsou nejvyšší u sociální spravedlnosti (0,35) a svobody (0,26), nejnižší u morálky (0,10). Při třídění podle subjektivního hodnocení ekonomického statusu (životní úroveň) tentokrát jen ve dvou integrovaných kategoriích vychází statisticky významné rozdíly pouze u spravedlnosti, demokracie a svobody, přičemž nejvyšší hodnota eta u spravedlnosti činí 0,19.

Tab. 1 Hodnoty podle politické orientace a sociálního statusu

Politická orientace	Index (průměrné pořadí)					
	Spravedlnost	Demokracie	Svoboda	Seberealizace	Zákonnost	Morálka
Konzervativní	3,77	3,55	3,17	3,87	3,00	3,64
Liberální	4,20	3,18	2,49	3,48	3,52	4,12
Sociálnědemokratická	2,99	3,50	3,35	3,98	3,35	3,80
Socialistická	2,49	3,83	3,69	3,86	3,37	3,77
Celek	3,43	3,45	3,09	3,79	3,35	3,87
Vyšší ekon. status	3,82	3,28	2,85	3,68	3,42	3,92
Nižší ekon. status	3,15	3,59	3,25	3,85	3,30	3,85

Rozdíly podle politické orientace tedy podstatně profilují hodnotový žebříček. Je těžké odfiltrout vliv věku, neboť skupina liberálně orientovaných voličů je mladší (index podle osmi kategorií věku činí 3,7) než skupina socialistických (index 5,6), ve středu stojí konzervativci (4,4) a sociální demokraté (4,6). Jde samozřejmě také o to, že sociální postavení starších respondentů (i když v našem souboru nebyly zastoupeny typické kategorie důchodců) se v průměru zhoršuje, to zvyšuje míru ohledů na sociální spravedlnost. Celkově data potvrzují relevanci konstruované politické typologie.

V nejobecnější rovině pozorujeme v celospolečenském měřítku snahu spojit hodnotu individuální svobody se zachováním sociální spravedlnosti. To by odpovídalo mírnému vychýlení spektra doprava – typicky liberální hodnota je tak „vyvažována“ stále poměrně vysoce ceněným principem sociální spravedlnosti. Její maximální upřednostnění je ovšem spojeno se zvolna ustupující „socialistickou“ hodnotovou orientací.

Explorační faktorová analýza uvedené baterie odhalila tři polaritní faktory:

1. Zákony a morálka	x	Svoboda
2. Demokracie	x	Seberealizace
3. Sociální spravedlnost (více méně proti ostatním, zejména svobodě).		

I zde se ukazuje, že hodnota sociální spravedlnosti nestojí v opozici vůči svobodě, představuje spíše samostatnou dimenzi uvažování dotázaných.

INDIVIDUÁLNÍ HODNOTY

Oblast hodnot spíše individuálních reprezentuje skupina 13 položek, do kterých jsme nezařadili obecnou hodnotu zdraví. Tu jsme nahradili specifičtější položkou „být v dobré kondici“. Méně obvyklou položkou je též „mít v pořádku domácnost“. V tabulce 2 jsou hodnoty seřazeny podle míry dostupnosti. Ta byla hodnocena na stupnici od 1 („téměř jisté“) do 5 („silně nepravděpodobné, nemožné“). Ve sloupci pořadí je vypočteno průměrné řazení mezi třinácti položkami. Naopak graf 1 předvádí pořadí hodnot podle důležitosti v respondentově osobním životě.

V souladu s našimi předpoklady obsadila první místo hodnota „zajímavé a užitečné práce“. Na třetí pozici se umístil „čas na vlastní zájmy a koníčky“, což potvrzuje význam seberealizace mimo práci. K hodnotám relativně málo ceněným (bylo by však nesprávné považovat je za odmítané!) patří užívání si pohodlí a luxusu, a zejména veřejná angažovanost a charita. V tom se česká společnost příliš nemění. Bylo by tu dokonce možno mluvit o přetrvávajícím zdůraznění individualistických hodnot. Zmíněné „odmítnutí“ pohodlného života může vycházet z toho, že šance na dosažení této hodnoty je vnímána jako vůbec nejhorší. Jako relativně snadné se respondentům jeví „žít pro rodinu a děti“, mít v pořádku domácnost a být „sám sebou, nezávislý na názorech ostatních“.

Při porovnání obou pořadí můžeme zjistit místa relativní tenze. Největší nepoměr mezi významem a dosažitelností nacházíme právě u hodnoty zajímavé a užitečné práce a u hodnoty dostatku času na zájmy a koníčky (propad o čtyři místa). Naopak vzestup o tři místa dopředu zaznamenává hodnota hlubokého citového nebo sexuálního vztahu.

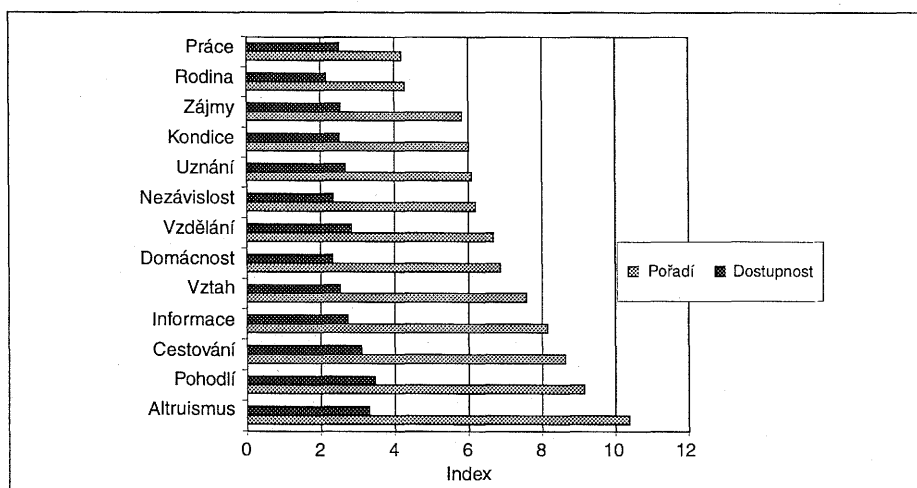
Rozdíly mezi muži a ženami nejsou příliš výrazné. Statisticky významné diference umožňují specifikovat některé typicky mužské orientace:

Čas na zájmy	5,53
Nezávislost	5,94
Pohodný život	8,8

U žen je patrná snaha více zdůraznit váhu:

Rodiny a děti	3,68
Domácnosti	6,5
Charity, prospěšnosti druhým	10,16

Graf 1 Žebříček individuálních hodnot
(ČR, XI/2001, N = 1518)

Tab. 2 Individuální hodnoty

Hodnota	Pořadí	Dostupnost
Rodina, děti	4,31	2,18
Domácnost	6,88	2,34
Nezávislost	6,21	2,35
Kondice	6,04	2,53
Práce	4,21	2,53
Vztah /emoční, sexuální/	7,59	2,55
Čas na zájmy	5,84	2,56
Uznání	6,11	2,69
Informace, rozhled	8,17	2,75
Vzdělání a kvalifikace	6,69	2,85
Cestování	8,65	3,11
Altruismus, charita	10,4	3,32
Pohodlí, luxus	9,17	3,47

I když se u žen dostává hodnota rodiny na 1. místo, neliší se od mužů v ocenění zajímavé a užitečné práce.

Vliv věku se projevuje symptomaticky, podle koeficientů *eta* je nejsilnější u hodnocení domácnosti (0,29), rodiny (0,24) a intimního vztahu (0,23). Nejmladší kategorie do 24 dává rodině průměrné pořadí 6,17, domácnosti 8,58. Naopak hodnota intimního vztahu s věkem postupně slábne. Nejmladší respondenti také více cení nezávislost (5,25), informovanost (7,39) a možnost cestovat (7,51). U nejstarší kategorie stoupá hodnocení dobré kondice (5,3). Celkově jde o tendence typické pro mládež, pozitivní je, že k odlišení nedochází ve vztahu k práci, i když bychom si u ní mohli přát větší důraz na vzdělání a kvalifikaci.

Mládež je nositelem liberálních tendencí. Ve čtyřech typech politické orientace je vliv věku statisticky vysoce signifikantní (věkový index odpovídá průměru z osmi kategorií). Na druhé straně naše kontrolní analýza třetího stupně ukázala, že **vliv politické orientace** lze prokázat i při kontrole faktoru věku.

	Věk. index	Zdůrazňují	„Odmítají“
Liberální	3,7	cestování 8,2, vztah 7,3	rodina 5,1, domácnost 7,8
Konzervativní	4,4	rodina 3,8	pohodlí 9,8
Soc. demokratický	4,6		
Socialistický	5,6	domácnost 5,6, pohodlí 8,5	

U konzervativních vliv věku na hodnocení rodiny příznačně mizí, objevuje se u liberálů i sociálních demokratů (u nich $\gamma = 0,2$). Podobná tendence se objevuje i při hodnocení spořádané domácnosti. Vysoké hodnocení rodiny nacházíme ve skupině 25–29 let nejen u konzervativních, ale i u sociálních demokratů (52 % na prvních dvou místech). U nejstarších respondentů však předstihují v názoru na význam rodiny obě tyto skupiny socialisté (70 % ji uvedlo na prvním nebo druhém pořadí)! To by mohlo ukazovat na vnitřní rozdíly v obsahu chápání této hodnoty – i v dřívějším režimu vystupovala rodina jako určitý druh azylu, jako typ sociální sítě.

Provedli jsme ještě orientační posouzení hodnotového žebříčku podle ekonomického statusu (na dvou zhruba stejně velkých skupinách „bohatší“ versus „chudší“). Dílčí rozdíly se ukázaly jen při hodnocení domácnosti (*eta* 0,12), které chudší přisuzují větší význam (6,5 proti 7,4). Naopak bohatší více oceňují informovanost (7,9 proti 8,4). Celkově však diferenciaci hodnotových orientací příliš nesleduje sociální diferenciace. Značný vliv mají charakteristiky demografické, které se promítají i do sféry politické orientace.

Náš pohled na význam sociální diferenciace se však změní, podíváme-li se na hodnoty **z hlediska jejich dostupnosti**. V této optice se rýsují dosti výrazné rozdíly mezi „bohatými“ a „chudými“ – hodnoty seřadíme podle koeficientu *eta*:

	<i>Eta</i>	Bohatí	Chudí
Pohodlí, luxus	0,30	2,6	3,1
Zajímavá práce	0,24	2,2	2,8
Vzdělání	0,19	2,6	3,1
Cestování	0,19	2,8	3,3

Intimní vztah	0,15	2,4	2,7
Kondice	0,12	2,4	2,6
Informovanost	0,12	2,6	2,9
Nezávislost	0,11	2,2	2,4

I když také v tomto porovnání hraje určitou roli faktor věku, rozdílnost reálných šancí se zde začíná projevovat, a to právě v oblasti práce a vzdělání. Rozdíly podle pohlaví jsou sice zčásti také signifikantní, celkově však méně výrazné. Ženy uvádějí častěji větší dostupnost u rodiny (vůbec největší rozdíl činí 0,4 bodu při *eta* 0,17) a charity, muži u nezávislosti a kondice. Také další difference jsou sice statisticky významné, leč poměrně malé.

Úvahy o struktuře hodnotových orientací můžeme opřít o výsledky faktorové analýzy, když pět nalezených faktorů vyčerpalo 59 % variance. Jde většinou o polaritní faktory, což odpovídá způsobu řazení hodnot.

Tab. 3 Faktorová analýza hodnot – rotované řešení

	1	2	3	4	5
Zájmy	0,12	-0,36	-0,06	0,42	0,32
Práce	0,05	-0,18	-0,68	-0,16	0,00
Rodina	-0,79	0,12	-0,06	-0,02	-0,09
Domácnost	-0,79	-0,04	0,12	0,10	0,06
Uznání	0,11	-0,07	-0,25	-0,60	-0,01
Nezávislost	0,37	0,29	0,38	0,42	0,23
Vztah	0,15	-0,33	0,57	-0,16	-0,03
Pohodlí	0,11	-0,55	0,29	0,26	0,11
Kondice	0,05	-0,10	0,12	0,14	0,32
Charita	-0,14	0,60	0,18	0,19	0,26
Informovanost	0,38	0,65	0,01	0,11	-0,10
Cestování	0,49	0,20	-0,01	0,54	-0,16
Vzdělání	0,11	0,04	0,60	-0,14	0,14

Extraction Method: Principal Component Analysis
Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization

Při interpretaci faktorů se přece jen přesvědčujeme o tom, že hodnota zachování kondice má blízko k obecné hodnotě zdraví, ostatně je více zdůrazněna staršími respondenty. I když jsou faktory polarizovány, považujeme za možné hledat pro každou dimenzi souhrnné pojmenování. Základní osy hodnotové orientace jsou naznačeny takto:

1. Rodina, domácnost	/Cestování	- privátní, primární vztahy
2. Pohodlí, vztah	/Charita, informovanost	- materialismus/idealismus
3. Práce, vzdělání	/Vztah	- práce a výkon
4. Nezávislost, uznání	/Cestování	- nezávislost
5. Volný čas	/Kondice	- seberealizace

Tyto základní dimenze jsou zastoupeny na prvních pozicích celkového pořadí (práce, rodina, čas na zájmy, nezávislost).

HODNOTY JAKO STRATEGICKÉ VOLBY

Pro upřesnění našich představ o hodnotových orientacích české společnosti poslouží dichotomie simulující volby v reálném životě. Opakují se v nich některé položky základního žebříčku, leckdy ovšem právě doplnění protipólu nově specifikuje obsah. Zhruba třetina z dvojic se váže na hodnoty práce či zaměstnání. Základní tendence vyjádříme pomocí průměru na pětibodové škále mezi krajními alternativami.

Věnovat se hlavně práci	3,32	Věnovat se hlavně rodině
Vstoupit do politiky	4,18	Držet se od politiky co nejdál
Žít skromně a šetrně	3,42	Dopřát si příjemný život
Žít pokud možno na jednom místě	2,29	Měnit bydliště podle potřeby
Obětovat volný čas na vzdělávání	3,34	Ve volném čase se hlavně pobavit
Trvat vždy na svém	2,88	Přizpůsobit se ostatním
Vychovávat děti přísně	3,4	Vést děti demokraticky, tolerantně
Být známý, být lidem na očích	3,27	Snažit se být nenápadný
Usilovat o řídicí postavení, funkci	3,14	Vyhýbat se jakékoli řídicí funkci
Osamostatnit se, podnikat	3,17	Být zaměstnancem
Být věrný své firmě	2,87	Zkusit pracovat ve více firmách

Nejvýraznější odchylky od středu stupnice naznačují zaměření české společnosti:

- neangažovat se v politice
- žít na jednom místě
- dopřát si příjemný život
- vést děti demokraticky
- ve volném čase se pobavit
- věnovat se hlavně rodině

Ostatní hodnoty se pohybují blízko teoretického průměru, což může být výsledkem jakéhosi sváru, protichůdných tendencí. V každém případě vyhrávají většinou ty alternativy, které představují pohodlný, zčásti konzumní život. I když v celkovém žebříčku stála na prvním místě zajímavá a užitečná práce, v situaci nucené volby se větší část respondentů přiklonila k rodině. Údaje potvrzují poznatek o nízké mobilitě české společnosti. Hodnoty spojené s prací naznačují celkem nerozhodné skóre, za kterým se skrývá značná variabilita. Podívejme se proto na konkrétní rozložení hodnot (v % z celku):

Práce	4	16	37	31	12	Rodina
Manažer	7	24	31	25	13	Podřízený
Podnikatel	11	22	25	23	19	Zaměstnanec
Věrný	16	22	31	22	9	Fluktuující

Zhruba třetina respondentů volí „aktivitní“ model zahrnující přijetí řídicí funkce nebo podnikatelskou zodpovědnost (lze sem řadit i ochotu vystřídat více zaměstnání). Jenom pětina populace je výrazně orientována na práci, poměrně vysokou hodnotu má věrnost zaměstnavateli.

Homogenitu seskupení hodnot práce potvrdila faktorová analýza (celkově 55 % vyčerpané variance). První faktor zachycuje tendenci volit aktivní varianty v práci i veřejném životě (v případě záporných hodnot faktorového skóre). Druhý faktor vyjadřuje celkovou flexibilitu. Třetí faktor odpovídá míře využití sociálních kontaktů a přizpůsobení se druhým. Čtvrtý faktor pak reprezentuje hedonistické principy.

Tab. 4 Faktorová matice baterie strategických voleb

	1	2	3	4
Práce/Rodina	0,42	-0,03	0,37	0,16
Neangažovanost	0,65	0,20	0,06	0,20
Spotřeba	-0,25	0,39	0,02	0,54
Mobilita	-0,37	0,55	-0,22	0,10
Zábava	0,23	-0,05	0,02	0,80
Přizpůsobivost	0,22	0,02	0,74	-0,22
Kontakty	-0,19	-0,04	0,68	0,40
Děti – tolerance	0,04	0,64	0,34	-0,24
Nenápadnost	0,73	-0,07	-0,03	-0,15
Manažer/Rádový	0,79	-0,07	0,05	0,06
Podnikatel/Zaměstnanec	0,63	-0,21	0,09	-0,07
Fluktuace	0,03	0,69	-0,06	0,12

Extraction Method: Principal Component Analysis
Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization

Takto získané faktory se dobře uplatní v analýze souvislostí. Její výsledky uvedeme souhrnným způsobem v tabulce 5.

Tab. 5 Sociální diferenciací faktorů strategických voleb (koeficienty korelace nebo rozdíly průměrů faktorových skóre)

	Akt./Pas.	Flexibilita	Sociabilita	Hedonismus
Věk /Pearsonovo R/	0,11++	-0,35++	0,04n	-0,10++
Muži /průměr FS/	0,22	-0,06	-0,18	0,11
Ženy	0,22	0,06	0,18	-0,10
Vyšší ek. status	0,29	0,10	0,02n	-0,03n
Nižší ek. status	0,23	-0,08	-0,01n	0,02n
Liberální	-0,33	0,29	-0,12	0,12
Konzervativní	0,03	-0,01	0,06	0,18
Sociálnědemokratický	0,13	-0,08	0,10	-0,07
Socialistický	0,36	0,52	-0,02	0,10

Eta /pol. orientace/ 0,25+++ 0,26+++ 0,10+++ 0,12+++

POZN. Hodnoty eta pro dichotomické proměnné zhruba odpovídají naměřeným odchylkám. Není-li uvedeno označení n, jsou rozdíly statisticky vysoce signifikantní.

Také v této analýze ovlivňuje věk silně flexibilitu, ochotu měnit zaměstnání nebo místo bydliště. Mládež se jeví nejen jako flexibilní, ale také jako celkově aktivnější a orientovaná na uspokojení potřeb. Jako celkově aktivnější se projevují muži, ženy naopak skórují výše ve faktoru sociability a jsou relativně „skromnější“, asketičtější.

Vyšší ekonomický status (životní úroveň) koresponduje s výrazně proaktivní orientací, vykazuje i mírně vyšší flexibilitu. V tomto směru se tedy propojují postoje a hodnoty se sociální pozicí, ve společnosti zřejmě začíná působit princip výkonu, samostatnosti, odpovědnosti a angažovanosti.

Zajímavé je, že v těchto praktických strategických otázkách se do hry vrací motiv respondentovy politické orientace. Zaznamenáváme výrazný rozdíl mezi liberály a socialisty v dimenzi aktivity a flexibility. U konzervativních se projevuje vliv „protestantské etiky“. V sociabilitě se odlišují sociální demokraté, výrazněji proti liberálům. Uvedené rozdíly jsou svým způsobem logické. Mohli bychom je shrnout do hypotézy, že i když je poměrně těžké činit závěry o individuálním hodnotovém žebříčku z politické orientace, ona sama ukazuje nejen na preference některých celospolečenských hodnotových principů, ale i na vlastní životní strategie, a to zejména v oblasti práce, osobní angažovanosti a flexibility. Její vliv tak podstatně doplňuje působení faktoru generačního.

HODNOTY PRÁCE

Naše poslední šetření dává možnost posoudit konkrétní hodnoty práce a zaměstnání. V této baterii tvořili respondenti pořadí z pěti položek. Základní „nucenou“ volbou je zřejmě rozlišení dvou prvních míst v žebříčku, totiž mezi obsahem práce a jistotou zaměstnání:

		Průměrné pořadí	1. pořadí [%]
1.	Obsah vykonávané práce	2,23	38
2.	Jistota zaměstnání	2,41	35
3.	Vysoký příjem	2,69	18
4.	Dostatek volného času	3,61	6
5.	Možnost rychlého vzestupu	4,04	3

Výše platu (resp. její maximalizace) tedy nezastává dominantní pozici, což potvrzuje také otázka, v níž šlo rovněž o volbu mezi dvěma alternativami:

1. Dostatek klidu a dobré vyhlídky do budoucna, i když plat bude poněkud nižší – 59 %.
2. Dobrý plat, i když práce bude poněkud méně klidná a nebude mít trvale dobré vyhlídky – 41 %.

Většina dotázaných tedy již sází na **jistotu**, i když skupina akceptující **rizika a vyšší příjem** není zanedbatelná. Nositeli druhé tendence jsou statisticky významně častěji muži (51 %, ženy 32 %), zástupci vyšších příjmových skupin (48 %) a zejména manažeři (58 %), případně zastánci liberální orientace (58 %).

Tyto sociální diference se promítají samozřejmě i do úvodního pořadí položek. Muži zdůrazňují více příjem (2,5) než jistotu zaměstnání (2,6), ženy naopak jistotu (2,2) proti příjmu (2,9). Pro lépe situované respondenty byla důležitější možnost vzestupu (3,9), pro ty „chudší“ zase jistota (2,2). Právě jistota zaměstnání získává různou hodnotu podle věku: v nejmladší skupině získala průměrné pořadí pouze 2,9, v nejstarší skupině již 1,9!

Politická orientace se promítá do hodnot práce očekávatelným způsobem. Obsah práce připomínají častěji konzervativci (2,1), není tak důležitý pro socialisty (2,5), kteří sázejí na jistotu zaměstnání (1,8) a rezignují na vzestup (4,4). Naopak kariérní aspekt je zajímavý pro liberály (3,8), kteří obětují jistotu (2,9) ve prospěch příjmu (2,5). V otázce příjmu jsou nejvládnější sociální demokraté (2,9).

Také pro skupinu manažerů (alespoň jeden podřízený) je relativně významná možnost vzestupu (3,7 – u řadových jen 4,2). Řadoví zaměstnanci o něco více preferují jistotu zaměstnání (2,3 – manažeři 2,8) a dostatek volného času (3,6).

Manažeři samozřejmě představují velmi zajímavou skupinu. Z ekonomicky aktivních patří mezi vedoucí 27 %, z toho 4 % vedoucí na vyšším stupni řízení. Můžeme ji porovnat z hlediska dříve odhalených faktorů strategických voleb. Výsledky ukážeme v tabulce 6.

Tab. 6 Faktory životních strategií podle pozice v řízení (průměrné hodnoty faktorových skóre)

	Aktivita/Pas.	Flexibilita	Sociabilita	Hedonismus
Neaktivní	0,11	0,20	0,01	-0,09
Řadoví	0,17	-0,01	0,03	0,07
Manažeři	-0,57	-0,16	-0,09	-0,12

Manažeři se jeví jako výrazně aktivní. V dalších faktorech jsou mírně podprůměrní, což v případě „hedonismu“ značí spíše asketickou orientaci, v případě flexibility ovšem menší ochotu se stěhovat nebo měnit zaměstnání. Je tedy zřejmé, že trend k nízké mobilitě v Česku zasahuje i skupinu manažerů, jako flexibilnější se jeví jen ekonomicky neaktivní, tzn. zejména mladí studující respondenti. Ve skupině ekonomicky neaktivních činí průměrný index věku (z osmi kategorií) 3,8, zatímco u řadových 4,4 a u manažerů 5,0 – rozdíl je statisticky významný.

Do okruhu hodnot práce lze zařadit také otázky na **motivační význam odměňování**. Také v nich se ukázalo, že značný význam má spravedlivá odměna ve vztahu ke srovnatelným výkonům jiných. Možno vydělat si více díky přijetí nějakého rizika (podnikatelského, zdravotního) se posouvá do pásma „velmi až dost důležité“, pro třetinu důležitá není.

Tab. 7 Motivační aspekty podle sociodemografických proměnných

	Důležité				Průměr
	Rozhodující	– velmi	– dost	– jen málo	
Spravedlivá odměna	27	52	9	2	2,0
Možnost vydělat více	10	27	32	31	2,8
Možnost vydělat více:		manažeři			2,6
		vyšší ekonomický status			2,7
		muži			2,7
Spravedlivá odměna:		neaktivní			1,7!

V míře přijetí rizik se opět vyčlenily typické skupiny respondentů. Zajímavější je však výpověď ekonomicky neaktivních: jejich důraz na spravedlnost můžeme interpretovat jako latentní tenzi, jako odhad horší vlastní pozice ve vyjednávání nebo při hodnocení výsledků práce.

P. Mareš [Mareš 2001] uvádí, že hodnota práce je v České republice široce akceptována a ve srovnání s evropskými zeměmi odpovídá její ocenění zhruba průměru. V tomto širším analytickém porovnání se nejevíme ani jako výrazně zaměřeni na práci (Švédsko, východní Evropa), ani jako orientovaní na rodinu a volný čas (Nizozemí, Dánsko, Irsko). V průběhu devadesátých let se poněkud zvětšila skupina lidí spokojených s prací. Z indikací faktoru **materiálních podmínek** práce dokonce mírně sílí položka dobrý – dodejme: nikoli vysoký! – plat (74 % hodnotí v roce 1999 jako „důležité“), ze **sociálních aspektů práce** zůstává v popředí (jako celkově druhé v žebříčku!) ocenění příjemných spolupracovníků, pokles o 19 % zaznamenala hodnota „společensky užitečné práce“. Třetí, **seberealizační rozměr** práce v tomto období celkově spíše zeslábl [Mareš 2001: 100]. Reprezentanty tohoto zaměření se stávají příslušníci vyšší střední třídy (zvláště muži). Nižší třídy zdůrazňují materiální faktory a jistotu zaměstnání (ženy také pracovní dobu), projevují tedy určitý instrumentalismus. Ve střední třídě se rozdíl pohlaví projevuje výraznější orientací mužů na příležitosti a postup, u žen na spolupracovníky a užitečnost práce. Obdobnou korespondenční analýzu pro evropské země participující v projektu European Values Study přináší rovněž Mareš [2001: 104]. S přiměřenou dávkou opatrnosti při interpretaci těchto údajů pak ve shodě s námi uzavírá, že data nevypovídají o poklesu významu práce v české společnosti.

DISKUSE: LIMITY KOMPARACE

Poznatky našeho výzkumu v mnoha směrech potvrzují klasický názor Rokeache [Rokeach 1973: 13], že hodnoty vystupují jako standardy a jako **obecné projekty pro řešení konfliktů a rozhodování**. Prokázaná vazba na politické orientace ve všech čtyřech polohách (celospolečenské hodnoty, individuální hodnoty, strategické volby, pracovní motivace) je toho dokladem.

Poněkud volnější je vztah našich výsledků k Inglehartovu [Inglehart 1971, 1977] rozlišení hodnot materialistických a postmaterialistických. V celkovém žebříčku individuálních hodnot se sice vysoko dostává dostatek času na zájmy a koníčky, ale další „rozvojové“ položky (vzdělání, ale zejména informovanost o světě, cestování, veřejný zájem) zůstávají ve druhé polovině žebříčku. V tomto smyslu by česká společnost příliš postmaterialistická nebyla.

Velkým zastáncem koncepce symbolické politiky je vedle Ingleharta (k diskusi jeho koncepce přispěli u nás Rabušic [1990, 2001], Librová [1997]) David Sears, který vyslovil tezi, že dlouho trvající předpoklady, jako např. ideologie a politické přesvědčení, vyvíjejí silný vliv na proces formování názoru. Z hlediska tohoto modelu si občané v průběhu svých formativních socializačních let (v dospívání) osvojují stabilní referenční systém, který jim slouží jako individuální průvodce komplexním světem

politiky. Konfrontování potřebou formovat názor na určitou věc se lidé přikláníjí (uchylují) ke svým dlouhodobě stabilizovaným předpokladům. V našich podmínkách je zajímavé právě to, že takový socializační vliv měla také sametová revoluce, takže i starší generace již spojují své hodnotové orientace s nově utvořeným a diferencovaným politickým přesvědčením.

V našem výzkumu byl samozřejmě prokázán vliv diferencí podle věku, těžko ho však interpretovat jako příklon k postmaterialistickým hodnotám. Mnozí autoři kritizovali původní Inglehartovy předpoklady o vlivu ekonomiky na socializaci. Jediným relevantním účinkem ekonomiky na hodnotové preference je podle Ducha s Taylorem aktuální ekonomická situace v době dotazování respondentů. Jeví-li se mladší generace jako postmaterialističtější než starší, způsobuje to vyšší úroveň jejich vzdělání [srovnej Rabušic 2000:16]. L. Rabušic nabízí svůj vlastní výpočet posunu směrem k postmaterialismu (vedle dat z European Values Study 1990 a 1999 uvádí ještě ISSP 1993).

Rabušic uzavírá, že v ČR je postmaterialistická dimenze (v intencích Inglehartovy koncepce) přítomna, má tendenci k nárůstu a jejím nositelem je mladá generace. Otázka po validitě nástrojů měření však zůstává nezodpovězena [Rabušic 2000:19]. Další empirické analýzy [Řeháková 2001] naznačené hypotézy podporují.

Tab. 8 Podíl postmaterialistů v ČR 1990-99 podle věkových skupin (podle Rabušic 2000: 14, upraveno)

Rok	Kohorta	Materialisté	Smíšení	Postmaterialisté	Celkem
1991	18-29	20	73	8	100
	50+	40	57	3	100
1999	18-29	21	66	13	100
	50+	27	65	8	100

Poslední Inglehartovy práce [Inglehart, Baker 2000:19] směřují k názoru, že ekonomický vývoj je spojen s opouštěním tradičních absolutních hodnot a se **směřováním k racionalitě, toleranci, důvěře a participaci**. Kulturní změna je současně „path-dependent“, tzn. zůstává ovlivněna tradičním ideologickým základem dané společnosti. V případě Česka ovšem platí, že změna ideologického základu (ve smyslu odklonu od komunismu) není tak dramatickým problémem, a to zejména v generační optice. Na druhé straně znamená právě jisté **ohrožení ekonomických jistot**, tedy klíčového momentu přechodu k postmaterialismu. Zřejmě právě v tom tkví relativně slabý efekt postmaterialistických hodnot – pro českou společnost bude podle našeho názoru důležité, nakolik prokáže směřování k participaci a důvěře /srovnej Fukuyama 1995/. Právě kategorie důvěry reprezentuje základní osu našeho nynějšího výzkumu.

Možnosti **komparativního studia hodnot** jsou reálně omezené. Inglehart s Bakerem [2000: 22] připomínají, že návštěva McDonald's v Japonsku přináší jinou zkušenost než v USA, Evropě nebo Číně. Zjednodušení na dvě základní dimenze (tradiční – racionální, přežití – seberealizace) dává jen přibližnou možnost komparace. V Inglehartově modelu [2000: 29] se ukazuje poměrně značná podobnost v alokaci Česka a Japonska. V dimenzi přežití se pohybují v pásmu průměru, vysoce skórují na škále

sekularismu a racionality. Tento obraz je přinejmenším pro Čechy adekvátní, odpovídá mu i blízkost Japonska a východního Německa. Je ovšem otázkou, do jaké míry jde o vliv industrializace, náboženských tradic (i v Čechách je patrný vliv protestantství) a jak se do hodnotové orientace promítají rezidua korporativistického zaměření těchto společností v nedávné minulosti. Také otázka zastoupení materialistických hodnot v japonské populaci vyvolávala diskusi již v 70. letech /Calista 1984: 535/. Problémem zůstává, že různí výzkumníci volí často značně odlišné způsoby operacionalizace hodnot.

I to bude zřejmě dobrým důvodem pro to, abychom v dalším zkoumání soustředili pozornost ještě více na oblast pracovních hodnot a motivace. Mohli bychom tím přispět k homogenizaci podmínek a k vytvoření spolehlivějšího referenčního rámce pro srovnání. I tak naše zjištění svědčí spíše pro hypotézu, že ani rozdíly mezi oběma zeměmi v této oblasti nebudou příliš vysoké.

Literatura

- BURIÁNEK, J. – ŠUBRT, J. 1995. „The exhausted or patient society? On the human potential in the process of social change“. In: Šubrt, J., Toš, N. (eds.). *Crossroads of Transition*. Prague, Charles University: Faculty of Philosophy, 115–126.
- CALISTA, M. 1984. „Postmaterialism and value convergence: Value priorities of Japanese compared with their perception of American values“. *Comparative Political Studies* 16, 525–555.
- FUKUYAMA, F. 1995. *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. New York: Free Press.
- HELLEVIK, O. 1994. „Postmaterialism as a Dimension of Cultural Change“. *Int. Journal of Public Opinion Research* 6, No. 9, 292–295.
- INGLEHART, R. 1971. „The Silent Revolution in Europe: Intergenerational Change in Post-Industrial Societies“. *American Political Science Review* 65, 991–1017.
- INGLEHART, R. – BAKER, W. E. 2000. „Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values“. *Amer. Sociological Review*, Vol. 65, N. 1 (19–51).
- MAREŠ, P. 2001. „Češi: zaměstnání a práce – jak jsou Češi spokojeni ve své práci“. In: Rabušic L. (ed.). *České hodnoty 1001–1999*. Sociální studia 6, Brno, Masarykova univerzita, s. 91–109.
- LIBROVÁ, H. 1997. *Pestří a zelení*. Brno: Veronica a Duha.
- RABUŠIC, L. 1990. „Tichá revoluce neboli od materialismu k postmaterialismu v západních společnostech“. *Sociologický časopis* 26, 505–517.
- „Je česká společnost ‘postmaterialistická’?“. *Sociologický časopis* 36: 3–22.
- „Úvodem“. In: Rabušic L. (ed.). *České hodnoty 1001–1999*. Sociální studia 6, Brno, Masarykova univerzita, s. 9–16.
- ROKEACH, M. 1973. *The Nature of Human Values*. New York: The Free Press.
- ŘEHÁKOVÁ, B. 2001. „Změny hodnot v České republice a Inglehartova hodnotová typologie“. In: Rabušic, L. (ed.). *České hodnoty 1001–1999*. Sociální studia 6, Brno, Masarykova univerzita, s. 47–92.

Work in the Value Context of Czech Society

Summary

This article offers the first results of the “Actor 2001” research project carried out as part of a project entitled “The Individual and Society in Processes of Globalisation and Transformation”. Value orientation in work is an area that in contrast to others has undergone marked shifts as a result of the chan-

ges in Czech society after 1989. Freedom, legality and social justice head the ladder of socio-political values. Opinions on these values are strongly socially differentiated: individual freedom is more highly rated by people with higher social status, while social justice is more highly rated by those with lower status. This pattern also corresponds to classification on the scale of rightwing – leftwing. In the ladder of individual values work has ousted family from top place. The ranking of values is interesting in the next two places, where we find sufficient time for interests and hobbies and good physical condition. The values of work and free time seem to be in tension from the point of view of their accessibility. In this field factors like gender and age play a larger role, but the influence of political orientation is still perceptible. This pattern is stronger if we apply the point of view of accessibility of values. A third perspective follows values as strategic choices, as preferred life strategies. The most conspicuous deviations from the middle of the scale indicate the prevailing orientation of Czech society:

- not to be involved in politics
- to live in one place
- to enjoy a pleasant life
- to treat children democratically
- to have fun in free time
- to devote oneself mainly to family

A low level of geographical mobility accompanied by loyalty to the employer firm are typical. Roughly a third of respondents adopt an active model including individual responsibility and enterprise. The influence of political orientation as a new and more or less dominant element of transformations of value orientations is manifest in this area as well. In the field of work values, in addition to the importance of work context, there is now increased weight given to the element of job security, which we see as a typical effect of an already functioning labour market. The final passage involves critical consideration of the possibilities of interpreting this data in the context of Inglehart theory.